

W poszukiwaniu psychologicznych przejawów duchowości

Joanna Mateusiak¹

Uniwersytet Śląski

RESEARCHING THE PSYCHOLOGICAL EXPRESSION OF SPIRITUALITY

Abstract. The paper seeks to answer the question which psychological factors facilitate the spiritual expression of a person. The relationships between personality traits (including temperament and gender) and spirituality were explored taking into account that psychological functioning of a person is a condition not a cause of his / her spiritual growth. The research was carried out in two groups. The relationships between the dimensions of temperament / personality and spirituality were examined in a group of 187 people (females and males of various age and different level of education). The relationships between the dimensions of gender and spirituality were examined in a group of 162 students. The results suggest that the female dimension of gender is related to spirituality, whereas such dimensions of temperament and personality as conscientiousness, agreeableness, extraversion and also sensory sensitivity and endurance are important for spiritual expression.

Rosnące zainteresowanie problematyką duchowości powoduje, iż pojawia się coraz więcej prób konceptualizacji duchowości na gruncie psychologii. Próby te – jak dotąd – nie zostały zwieńczone sukcesem, wielu psychologów wskazuje na trudności w formalnym zdefiniowaniu duchowości człowieka, podkreślane są też ograniczenia, z jakimi wiąże się konceptualizacja terminu właściwego innej nauce (Heszen-Niejodek, 2003; Miller, 1998; Socha, 2000; Thoresen, 1999). Podjęcie zatem problematyki duchowości wymaga w pierwszym rzędzie osadzenia jej w perspektywie psychologicznej, co dopiero da podstawę do sformułowania pytań o psychologiczne przejawy duchowości oraz pozwoli na przedstawienie prób poszukiwania odpowiedzi na te pytania.

Za punkt wyjścia przyjęto propozycję ujmowania duchowości przedstawioną w innym artykule tego numeru (por. też: Heszen-Niejodek, 2003), która tu zostanie jedynie zasygnalizowana w celu zachowania spójności wyводу.

Osadzenie duchowości w obszarze psychologicznych dociekań implikuje konieczność rezygnacji z nieweryfikowalnych metodologicznie rozstrzygnięć natury ontologicznej dotyczących tego konstruktów na rzecz przyjęcia założenia, że stanowi ona atrybut przynależny każdemu człowiekowi (Heszen-Niejodek, 2003; Socha, 2000). Założenie to wiąże się bezpośrednio z koniecznością uznania faktu, że człowiek jest jednością biopsychoduchową pomimo ontologicznych różnic pomiędzy różnymi rodzajami bytu, które tę jedność tworzą (Frankl, 1976; Gałdowa, 1990).

Istotą duchowości jest transcendencja, a więc w psychologicznym rozumieniu zdolność człowieka do wykraczania poza aktualnie doświadczane „ja” (Heszen-Niejodek, 2003). Transcendencja może odbywać się zarówno w obrębie osoby (samorealizacja, rozwój osobisty), jak i poza osobą (w kierunku Istoty Wyższej, *Sacrum*, w kierunku świata lub drugiego człowieka, którego dobro jest przedkładane ponad dobro własne). To, jaki kierunek transcendencji osoba wybierze, zależy od posiadanych przez nią wartości w obszarze sfery niematerialnej (Heszen-Niejodek, 2003), tych wartości, które mają status wartości najwyższych i stawiane są na szczycie hierarchii (Gałdowa, 1990).

Latentny charakter duchowości sprawia, że może ona, ale nie musi uaktywniać się w ciągu całego życia człowieka (Heszen-Niejodek, 2003; Hill i in., 2000; Miller, Thoresen, 2003). Jest ona potencjałem, który może ujawniać się zarówno w codziennych okolicznościach, jak i (co podkreślane jest w literaturze przedmiotu najczęściej) w obliczu szczególnie trudnych, granicznych sytuacji, w jakich znalazł się człowiek (Heszen-Niejodek, 2003; Maercer, 1991; 1992 – za: Socha, 2000). Duchowość – obok zróżnicowania ilościowego (intensywności) – charakteryzuje się zróżnicowaniem jakościowym, wyrażanym w przejawach życia duchowego, co pozwala rozpatrywać ją jako konstrukt wielowymiarowy (Miller, Thoresen, 2003), a tym samym badać jej przejawy. Do najważniejszych wymiarów życia duchowego Heszen-Niejodek (2003) zalicza następujące: harmonia, wrażliwość etyczna, zaangażowanie, otwartość, rozwój, wolność wewnętrzna, sprzeciw wobec zła, pozytywny stosunek do innych, postawy religijne.

Stanowisko, zgodnie z którym obszar zainteresowania psychologów stanowią nie tyle ontologiczne dociekania dotyczące natury duchowości, ile przejawy życia duchowego człowieka wyrażane w procesach intelektualnych,

¹ Adres do korespondencji: Katedra Psychologii Zdrowia i Rozwoju Człowieka, Instytut Psychologii UŚ, ul. Grażyńskiego 53, 40-126 Katowice.

JOANNA MATEUSIAK

emocjach i zachowaniach, implikuje możliwość podjęcia rozważań na temat czynników przypisanych psychologicznemu obszarowi funkcjonowania człowieka, które mogą ułatwiać albo utrudniać człowiekowi wyrażanie swojej duchowości, a tym samym warunkować nie tylko ilościowe, ale i jakościowe różnice w przejawach życia duchowego ludzi. Zagadnienie to wydaje się szczególnie ważne w kontekście wielości badań osadzonych w nurcie psychologii zdrowia, wskazujących na konieczność uwzględnienia w postępowaniu z chorymi sfery duchowej pacjenta (Hill, Pargament, 2003; King, Speck, Thomas, 1994; Mueller, Plevak, Rummans, 2002; Powell, Shahabi, Thoresen, 2003). Przyjęcie tej tezy za punkt wyjścia do dalszych dociekań pozwala na postawienie podstawowego pytania o związki psychiki z duchowością człowieka.

W POSZUKIWANIU PSYCHOLOGICZNYCH PRZEJAWÓW DUCHOWOŚCI

PROBLEM

Poszukiwanie związków pomiędzy psychicznym i duchowym obszarem funkcjonowania człowieka jest zgodne z przyjętym wcześniej założeniem o jedności biopsychoduchowej osoby (Frankl, 1976) i związaną z nim tezą o stałej korespondencji i wzajemnych relacjach pomiędzy obszarem biologicznym, psychologicznym i duchowym. Relacje te w aspekcie rozwojowym podlegają zasadzie hierarchiczności, zgodnie z którą zjawiska z wyższej – duchowej (noetycznej) warstwy funkcjonowania człowieka wpływają na funkcjonowanie warstwy niższej (psychologicznej). Pomimo to, że odwrotna relacja jest niemożliwa (Frankl, 1976), należy podkreślić, że aby zjawiska psychiczne wyrażały duchowość człowieka, konieczna jest określona postać psychiki warunkująca wyrażanie duchowości i jej rozwój. Takie podejście pozwala zatem z jednej strony na badanie określonych struktur psychicznych człowieka uznanych za warunek konieczny (ale nie przyczynę) duchowości, a z drugiej strony podejście to implikuje możliwość postawienia pytania o rolę, jaką w wyrażaniu duchowości odgrywają formalne i treściowe aspekty procesów poznawczo-emocjonalnych i zachowania, czyli temperament i osobowość człowieka. Odpowiedzi na to pytanie poszukiwano, odwołując się do konceptualizacji temperamentu i osobowości wypracowanych na gruncie psychologii różnic indywidualnych, co pozwoliło na łączne traktowanie tych konstruktów.

W konceptualizacji temperamentu odwołano się do regulacyjnej teorii temperamentu (Strelau, 1985; 1992; 2001), w której struktura temperamentu analizowana jest za pomocą sześciu głównych czynników opisujących czasowy i energetyczny aspekt zachowania. Do czynników tych należą: żwawość i perseweratywność (w obrębie charakterystyki czasowej zachowania) oraz wrażliwość sensoryczna, reaktywność emocjonalna, wytrzymałość i aktywność (w obrębie charakterystyki energetycznej zachowania).

Opis struktury osobowości sprowadzony został do przedstawionego przez Costę i McCrae'a modelu tzw. Wielkiej Piątki. Model ten pozwala na umieszczenie cech osobowości w przestrzeni wyznaczonej przez pięć wymiarów: neurotyczność, ekstrawersję, otwartość na doświadczenie, ugodowość i sumienność (Jarmuż, 1994; Strelau, 2000; Zawadzki, Szczepaniak, Strelau, 1995).

Podstawowe znaczenie temperamentu w kształtowaniu osobowości wynikające z odmienności genezy tych konstruktów i ról, jakie pełnią one w funkcjonowaniu człowieka (Strelau, 1985; 2000; 2001), pozwala oczekiwać, że osobowość będzie miała większe znaczenie w wyrażaniu duchowości niż temperament. Świadczy o tym też większa bliskość sfery osobowości i płaszczyzny duchowej osoby, co sugeruje wiele prac teoretycznych (Frankl, 1976; Gałdowa, 1990; Hill i in., 2000), jak i badania wskazujące na możliwe związki pomiędzy tymi obszarami (Maltby, Day, 2001; Popielski, 1994). Zestawienie cech osobowości wyodrębnionych w modelu Wielkiej Piątki z opisywanymi w literaturze przejawami duchowości: zaangażowaniem, samodyscypliną, otwartością i wrażliwością na innych ludzi (Socha, 2000; Zohar, Marshall, 2001) pozwala oczekiwać pozytywnych związków pomiędzy sumiennością, ugodowością i ekstrawersją a duchowością. Ze względu na to, że w przyjętej konceptualizacji duchowości wpisane są takie cechy, jak otwartość na nowe doświadczenia, stany emocjonalne innych ludzi, kreatywność, twórcza wyobraźnia, niezależność od otoczenia, gotowość do analizy wartości społecznych i religijnych oraz zainteresowanie wewnętrznym i zewnętrznym światem osoby (Heszen-Niejodek, 2003; Socha, 2000), kolejna cecha osobowości – otwartość na doświadczenie – powinna ułatwiać ich wyrażanie. Odwołując się na koniec do badań Popielskiego (1994), z których wynika, że neurotyzm utrudnia dojrzałość i aktywność duchowego wymiaru, można sformułować ostatnie oczekiwanie dotyczące ujemnych związków pomiędzy neurotycznością a duchowością człowieka.

W świetle przedstawionych powyżej hipotez można postawić pytanie, czy zasadne jest jeszcze rozpatrywanie zależności między temperamentem i duchowością. Odpowiedź twierdząca wynika przede wszystkim z faktu, iż pomimo to, że temperament uznawany jest za podstawowy składnik osobowości, psychologia nie dysponuje zadowalającymi rozstrzygnięciami na temat natury związków pomiędzy tymi konstruktami (Strelau, 2001). W związku z tym uzasadnione wydaje się uwzględnienie temperamentu i ujmowanie go jako jednej z wielu zmiennych osobowościowych mogących ułatwiać bądź utrudniać człowiekowi wykorzystywanie swojego potencjału duchowego.

Podsumowanie powyższych rozważań (w którym nie rozstrzyga się o możliwych kierunkach zależności pomiędzy cechami temperamentu a duchowością) ujęte zostało w pytaniu: które z czynników temperamentu i osobowości są istotne dla duchowości oraz jaki jest ich porządek istotnościowy?

Kolejnym frapującym zagadnieniem w obszarze poszukiwania psychologicznych przejawów duchowości, którego jednoznacznie nie pozwoli rozstrzygnąć badanie związków pomiędzy temperamentalno-osobowościową strukturą jednostki a jej duchowością, stanowi pytanie o wyrażanie duchowości w kontekście zmieniającej się tożsamości kobiet i mężczyzn. Pytanie to wydaje się ważne nie tylko w odniesieniu do badań wskazujących na różnice w funkcjonowaniu kobiet i mężczyzn w obszarze biologicznym, psychologicznym i społecznym (Brannon, 2002; Herman-Jeglińska, 1999; Moir, Jessel, 1993; Wojciszke, 2002), lecz także do badań, z których wynika, że kobiety są bardziej uduchowione od mężczyzn (Metlak, 2002; Reed, 1986 – za: King, Speck, Thomas, 1994). Ponieważ

jednak w tym artykule główny nacisk położony został na psychologiczne przejawy duchowości, celowe wydaje się przeprowadzenie odrębnej analizy tego problemu, ale w oderwaniu od jednowymiarowego spojrzenia na płęć, które pozwala wszelkie różnice obserwowane pomiędzy kobietami i mężczyznami wyjaśnić tylko podłożem biologicznym, z pominięciem tej sfery psychiki, która wyraźnie łączy się z płcią (Herman-Jeglińska, 1999). Na odejście od dychotomicznego kategoryzowania płci pozwala przyjęcie założenia, że każdy człowiek w różnym nasileniu ma zarówno cechy kobiece, jak i męskie. Cechy te składają się na określoną pod względem rodzaju osobowość i – jak zauważa Bem (2000) odwołując się do prac Parsonsa – od dawna uważane były za ważne, a nawet komplementarne sposoby ludzkich zachowań. Orientacja instrumentalna (skupianie się na rozwiązywaniu problemu, troska o siebie) zajmowała jeden – męski kraniec kontinuum, a orientacja ekspresyjna (troska o dobro innych, harmonię grupy), jako charakterystyczna dla kobiet, zajmowała kraniec przeciwny. Wydaje się, że odwołanie się do osobowości określonej pod względem rodzaju poprzez możliwość opisaną każdego człowieka na dwóch wymiarach: kobiecości i męskości (Bem, 2000) dostarczy z psychologicznego punktu widzenia bardziej satysfakcjonującego sposobu poszukiwania czynników sprzyjających ekspresji duchowej niż ujmowanie płci w kategoriach dychotomicznych. Jeśli bowiem zestawimy cechy określonej pod względem rodzaju osobowości z opisywanymi wcześniej przejawami życia duchowego człowieka, można oczekiwać dodatniego związku pomiędzy kobiecym wymiarem płci psychologicznej a duchowością, która – o czym pisano we wstępie – przejawia się we wrażliwości, otwartości na innych, harmonii czy religijności – cechami tradycyjnie uznawanymi za wyraz kobiecości (Bem, 2000; Brannon, 2002).

METODA

Osoby badane

Weryfikację sformułowanych powyżej hipotez badawczych przeprowadzono w oparciu o wyniki uzyskane w dwóch grupach badawczych, korzystając z danych zebranych w ramach badań do prac magisterskich (Wesołek, 2003; Piegrzyk, 2003). Pierwszą grupę stanowiło 187 osób, w wieku od 16 do 70 lat; średnia wieku dla całej grupy wynosiła 34,2 ($SD = 13,5$). W badaniach wzięło udział 98 kobiet i 89 mężczyzn, co stanowi odpowiednio 52 i 48% całej grupy badawczej. Wśród badanych 20% osób miało wykształcenie wyższe, 53% osób – średnie, 21% osób – zawodowe, a zaledwie 6% osób – podstawowe. Na podstawie wyników uzyskanych w tej grupie sprawdzano związki pomiędzy temperamentem i osobowością a duchowością.

Związki pomiędzy płcią psychologiczną i duchowością badano w grupie studentów, zgodnie z zaleceniami Kuczyńskiej (1992b), autorki Inwentarza Płci Psychologicznej, o konieczności ograniczenia wnioskowania na podstawie danych zebranych tym narzędziem tylko do studentów. Grupę badawczą stanowiły osoby w wieku od 20 do 25 lat, studiujące na trzech katowickich wyższych uczelniach: Akademii Ekonomicznej (kierunek – marketing i zarządzanie), Uniwersytecie Śląskim (kierunek – socjologia) oraz Śląskiej Akademii Medycznej (kierunek lekarski). W badaniach uczestniczyły 162 osoby, w tym 88 kobiet i 74 mężczyzn.

Pomiar duchowości

W obu badaniach wykorzystano Kwestionariusz Samoopisu autorstwa I. Heszen-Niejodek i A. Metlak. Jest to narzędzie przeznaczone do badania duchowości, skonstruowane w zespole kierowanym przez I. Heszen-Niejodek. W prezentowanych badaniach wykorzystana została druga wersja kwestionariusza, na którą składało się 6 podskal wyodrębnionych drogą analizy czynnikowej (Heszen-Niejodek, 2003). Kolejno są to następujące podskale: religijność, wrażliwość etyczna, harmonia, wolność wewnętrzna, poczucie sensu oraz brak akceptacji. Ostatnia skala jest kompilacją opisów świadczących o braku akceptacji siebie, swego losu oraz wydarzeń życiowych. Narzędzie składa się z 84 pozycji wyrażających wartości osobiste oraz poglądy na różne sytuacje życiowe, do których badany ustosunkowuje się na 5-stopniowej skali (zakreślenie cyfry 1 oznacza całkowity brak zgody, 5 – zdecydowaną zgodę). Następnie wyniki przeliczane są zgodnie z kluczem odpowiedzi. Minimalny wynik, jaki badany może uzyskać, to 84 punkty, maksymalny – 420. Tabela 1 zawiera przykładowe itemy dla poszczególnych podskal.

Tabela 1.

Przykłady itemów dla podskal wyróżnionych w Kwestionariuszu Samoopisu

Podskala	Przykładowa pozycja
Religijność	Uważam się za osobę głęboko religijną
Wrażliwość etyczna	Mam szacunek dla każdej istoty ludzkiej
Harmonia	Czuję głęboki wewnętrzny spokój
Wolność wewnętrzna	Samodzielnie wybieram cel, do którego dążę
Poczucie sensu	Każde wydarzenie ma dla mnie sens i znaczenie

W POSZUKIWANIU PSYCHOLOGICZNYCH PRZEJAWÓW DUCHOWOŚCI

Brak akceptacji	Czuję, że światem rządzi przypadek
-----------------	------------------------------------

Osoba uzyskująca wysokie wyniki w Kwestionariuszu Samoopisu charakteryzuje się między innymi poczuciem harmonii i jedności ze światem, postępowaniem zgodnym z własnym systemem wartości, w którym wartości etyczne zajmują ważne, wysokie miejsce, dążeniem do samopoznania i samodoskonalenia, poczuciem wewnętrznej wolności, wiarą we własne siły i odwagą w kierowaniu się własnymi standardami, umiejętnością radzenia sobie z przeciwnościami losu, akceptacją własnych niedostatków i umiejętnością cieszenia się drobiazgami, wrażliwością na krzywdę innych ludzi, religijnością, pobożnością oraz wiarą w drugiego człowieka. Narzędzie opiera się na trafności czynnikowej. Sześć wyodrębnionych czynników wyjaśnia łącznie 39,5% wariacji wyników. Współczynnik zgodności wewnętrznej α Cronbacha dla całego narzędzia wynosi 0,94; natomiast w odniesieniu do poszczególnych podskali waha się od 0,62 dla podskali brak akceptacji do 0,95 dla podskali religijność. Stabilność bezwzględna, oceniana metodą powtórnego badania w odstępie dwóch tygodni dla całego narzędzia, wynosi 0,8, przy czym najniższa jest w podskali brak akceptacji – 0,67, najwyższa natomiast w podskali religijność – 0,84.

Pomiar temperamentu

W badaniach wykorzystano inwentarz: Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu (FCZ-KT) B. Zawadzkiego i J. Strelaua. Jest to narzędzie, które skonstruowane zostało jako próba operacjonalizacji regulacyjnej teorii temperamentu Strelaua, służące do pomiaru wyodrębnionych w jej ramach sześciu cech temperamentu: zwawości i perseweratywności, reaktywności emocjonalnej, wytrzymałości, wrażliwości sensorycznej i aktywności. Inwentarz składa się ze 120 itemów, na każdą skalę przypada 20 pozycji. Itemy mają postać twierdzeń, do których badani ustosunkowują się na 2-stopniowej skali, udzielając odpowiedzi „tak” lub „nie”. Odpowiedzi na każdy item kodowane są metodą zero-jedynkową, zgodnie z kluczem. Wyniki badań nad rzetelnością i trafnością narzędzia wskazują, iż charakteryzuje się ono zadowalającymi walorami psychometrycznymi (Zawadzki, Strelau, 1995).

Pomiar osobowości

W badaniach wykorzystano Kwestionariusz Osobowości NEO-FFI P. T. Costy i J. R. McCrae, w adaptacji P. Szczepaniaka, M. Śliwińskiej, J. Strelaua i B. Zawadzkiego. Kwestionariusz ten przeznaczony jest do diagnozy Pięciu Wielkich czynników osobowości: neurotyczności, ekstrawersji, otwartości na doświadczenie, ugodowości i sumienności. Kwestionariusz w polskiej adaptacji składa się z 60 itemów (na każdą z 5 skal przypada 12 itemów). Itemy mają postać twierdzeń, do każdego z nich przypisana jest 5-stopniowa skala odpowiedzi od „zdecydowanie się zgadzam” do „zdecydowanie się nie zgadzam”. Polska wersja kwestionariusza ma zadowalające walory psychometryczne (Zawadzki i in., 1998; Zawadzki, Szczepaniak, Strelau, 1995).

Pomiar płci psychologicznej

Do badania płci psychologicznej wykorzystano Inwentarz Płci Psychologicznej autorstwa A. Kuczyńskiej, który jest narzędziem opartym na założeniach teoretycznych skonstruowanego w Stanach Zjednoczonych Inwentarza Płci Psychologicznej autorstwa S. Bem (Bem Sex Role Inventory). Inwentarz służy do oceny reprezentowanego przez człowieka typu płci psychologicznej i pozwala określić, w jakim stopniu koncepcja własnej osoby badanego pozostaje pod wpływem kulturowych definicji kobiecości i męskości. Narzędzie składa się z 35 pozycji – po 15 pozycji wchodzących w skład skali Kobiecości i Męskości oraz 5 pozycji w skali Neutralnej. Osoby badane określają na 5-punktowej skali stopień, w jakim posiadają każdą z cech. Wyniki uzyskane przez badanych w wymiarze kobiecości i wymiarze męskości po porównaniu z kluczem pozwalają każdemu z badanych przypisać jeden z czterech typów płci psychologicznej:

- (1) osoby określone seksualnie (kobiety i mężczyźni) uzyskują wysoki wynik w skali odpowiadającej ich własnej płci biologicznej i niski wynik w skali odpowiadającej płci przeciwnej);
- (2) osoby androgyniczne uzyskują wysokie wyniki w obu skalach, niezależnie od własnej płci biologicznej;
- (3) osoby nieokreślone seksualnie charakteryzuje niski wynik w obu wymiarach;
- (4) osoby krzyżowo określone seksualnie (męskie kobiety i kobiece mężczyźni) uzyskują wysokie wyniki w skali odpowiadającej płci przeciwnej niż ich własna płeć biologiczna i niski wynik w skali odpowiadającej ich własnej płci biologicznej.

Narzędzie ma zadowalające walory psychometryczne, jednak możliwość jego wykorzystania ma ograniczony zasięg wynikający z faktu, że inwentarz został opracowany na podstawie wyników zebranych w grupie studentów. Stąd wnioskowanie na podstawie danych uzyskanych drogą badania IPP może być ograniczone tylko do tej grupy osób (Kuczyńska, 1992a; 1992b).

WYNIKI I DYSKUSJA

Związki temperamentu i osobowości z duchowością

Przed przystąpieniem do właściwych obliczeń sprawdzono związki pomiędzy płcią, wiekiem i wykształceniem a duchowością osób badanych, co podyktowane było faktem dużego zróżnicowania grupy badawczej. Wyniki przeprowadzonych obliczeń, wykonanych za pomocą analizy wariancji UNIANOVA, zamieszczone zostały w tabeli 2.

Tabela 2.**Zależność pomiędzy duchowością a wiekiem, płcią i wykształceniem badanych**

	Średni poziom duchowości	SD	$F_{(1,187)}$	p
Wiek			8,60	0,004
16-19	279,20	38,83		
20-29	298,83	37,37		
30-39	283,46	39,83		
40-49	305,82	31,59		
50-59	308,39	35,08		
60-70	317,67	61,75		
Płeć			8,67	0,004
kobiety	305,38	34,75		
mężczyźni	289,67	40,47		
Wykształcenie			0,001	0,984
podstawowe	297,27	56,19		
zawodowe	298,03	38,18		
średnie	297,43	37,74		
wyższe	298,03	35,60		

Rezultaty zamieszczone w tabeli 2 dają podstawy do wykluczenia z dalszych analiz zmiennej wykształcenie, która nie różnicuje w sposób istotny poziomu duchowości badanych. Płeć i wiek natomiast w sposób istotny łączą się z poziomem duchowości. Kobiety uzyskują istotnie wyższe wyniki od mężczyzn. Odnotowano również istotną zależność pomiędzy wiekiem a średnimi wynikami poziomu duchowości. Generalnie poziom duchowości wzrasta wraz z wiekiem badanych, choć między 30. a 39. rokiem życia można zaobserwować wyraźny spadek poziomu duchowości. W związku z odnotowanymi statystycznie istotnymi różnicami w zakresie związków pomiędzy duchowością a płcią i wiekiem badanych, w dalszych obliczeniach obok czynników temperamentalnych i osobowościowych uwzględniono wiek i płeć.

Kolejne analizy (procedura korelacyjna i wielozmiennowa analiza regresji) pozwoliły wyłonić zmienne, których związek z duchowością osiągnął poziom istotności statystycznej. W tabeli 3 przedstawiono uzyskany model osobowościowo-temperamentalnych predyktorów duchowości, który spełnia kryterium istotności statystycznej ($p \leq 0,05$) i wyjaśnia 42% wariancji.

Tabela 3.**Rezultaty analizy regresji dla duchowości wyjaśnionej przez czynniki osobowości i temperamentu**

Predyktory	B	β	T	p	R^2
Sumienność	1,88	0,35	5,84	0,001	0,235
Ugodowość	1,50	0,25	4,24	0,001	0,081
Ekstrawersja	1,51	0,24	4,16	0,001	0,044
Wrażliwość sensoryczna	2,47	0,20	3,58	0,001	0,035
Wytrzymałość	-1,11	-0,13	-2,32	0,021	0,014

$R^2 = 0,425$; $F = 5,41$; $p = 0,021$

Duchowość badanych jest wyjaśniana łącznie przez pięć predyktorów, z czego trzy: sumienność, ugodowość i ekstrawersja należą do sfery osobowości, a dwa: wrażliwość sensoryczna i wytrzymałość – do sfery temperamentu.

W POSZUKIWANIU PSYCHOLOGICZNYCH PRZEJAWÓW DUCHOWOŚCI

Jak wynika z tabeli 3, największy istotny udział w wyjaśnianiu duchowości ma sumienność, która tłumaczy 23,5% wariacji. Ugodowość i ekstrawersja wyjaśniają łącznie 12,5% wariacji dla duchowości, natomiast cechy temperamentu: wrażliwość sensoryczna i wytrzymałość tłumaczą już tylko 5% zmienności. Zmienne demograficzne (wiek i płeć) w połączeniu z temperamentem i osobowością okazały się nieistotnymi predyktorami duchowości.

Uzyskane wyniki skłaniają do rozpatrywania cech: sumienności, ugodowości i ekstrawersji jako sprzyjających wyrażaniu duchowości. Podobne znaczenie mają wrażliwość sensoryczna i wytrzymałość, należące do cech temperamentalnych. Wpływ trzech wymienionych wymiarów osobowości jest zgodny z wcześniejszymi oczekiwaniami.

Jak wynika z literatury przedmiotu (Frankl, 1976; Siegel, 1994; Socha, 2000), uduchowienie jednostki wiąże się przede wszystkim z rozwojem samoświadomości i samodoskonaleniem, które sprawiają, że człowiek potrafi uwolnić się od własnych słabości, zaufać swojej sile wewnętrznej i otworzyć się na świat bez poczucia lęku. Wymaga to jednak wytrwałości, rozważli i dyscypliny, czyli tych cech, które charakteryzują wymiar sumienności. Zgodnie z wynikami badań, kolejnym wymiarem o dużym znaczeniu dla duchowości jest ugodowość. Jest ona opisana przez takie cechy, jak: wrażliwość, skłonność do kierowania się uczuciem, zaufanie do innych, pokora, którym często nadawana jest ranga podstawowych przejawów duchowości (Heszen-Niejodek, 2003; Mueller, Plevak, Rummans, 2002; Wulff, 1999; Zohar-Marshall, 2001).

Ekstrawersja jest kolejnym wymiarem mającym związek z duchowością (Maltby, Day, 2001). Jednak spośród trzech wyłonionych wymiarów osobowości ekstrawersja najsłabiej wiąże się z wyrażaniem duchowości. Jej związek z duchowością, rozpatrywany w kontekście otwartości na kontakt z innymi ludźmi, zdolności do odczuwania pozytywnych emocji i asertywności, wydaje się oczywisty. Duchowość wymaga bowiem, obok wytrwałości, samodyscypliny czy otwartości na świat, także odwagi bycia sobą, obrony własnej indywidualności, własnych wartości i przekonań oraz stawania w obronie praw innych i sprzeciwu wobec niesprawiedliwości (Heszen-Niejodek, 2003; Socha, 2000; Wulff, 1999; Zohar-Marshall, 2001). Obok wyróżnionych cech ekstrawersję charakteryzują także: aktywność i poszukiwanie doznań. Można jednak przyjąć, że te cechy, podobnie jak wymiar ekstrawersji, często są łączone z temperamentem (Strelau, 2001). W związku z tym zestawienie ich z wynikiem wskazującym na brak związku pomiędzy aktywnością (mierzoną kwestionariuszem temperamentu) i duchowością badanych pozwala przypuszczać, że cechy te nie są aż tak znaczące dla duchowości.

Kolejnym istotnym dla duchowości czynnikiem jest wrażliwość sensoryczna. Na znaczenie tej cechy dla duchowego życia człowieka zwrócił uwagę Socha (2000) wskazując, że stanowi ona podstawę formowania specyficznego dla każdego człowieka „filtru” oglądu świata. Zmysły bowiem są pierwszym kanałem, za pośrednictwem którego bodźce ze świata docierają do człowieka. Uzyskany wynik jest zgodny z przyjętymi założeniami, że psychofizyczny obszar funkcjonowania człowieka traktuje się jako podstawę życia duchowego i narzędzie jej ekspresji.

Ostatnim z czynników, istotnym dla wyrażania duchowości, jest wytrzymałość przejawiająca się w odporności człowieka na dystraktory i zmęczenie (Zawadzki, 2002). Ujemna waga β wskazuje, że mniejszej wytrzymałości badanych towarzyszy wyższy poziom duchowości. Uzyskany wynik wydaje się zgodny z bardziej ogólną prawidłowością, która wyraża się w tym, iż wrażliwość sensoryczna i wytrzymałość pozostają ze sobą w odwrotnej relacji (Zawadzki, 2002).

Związki płci psychologicznej z duchowością

Wyniki badanych, studiujących na różnych kierunkach, analizowano łącznie, ponieważ kierunek studiów nie różnicował istotnie poziomu duchowości studentów. W celu weryfikacji hipotezy o dodatnim związku pomiędzy poziomem kobiecości a poziomem duchowości posłużono się współczynnikiem korelacji r Pearsona. Uzyskana wartość $r = 0,464$ ($p < 0,01$) świadczy o umiarkowanej korelacji, wskazującej, że im wyższe wyniki uzyskują badani w wymiarze kobiecości, tym wyższa jest ich duchowość. W dalszej kolejności sprawdzono, czy średni poziom duchowości badanych różni się w zależności od typu płci psychologicznej (zob. tabela 4).

Jak widać (tabela 4), badanych, którzy uzyskali wysokie wyniki w wymiarze kobiecości, a zatem kobiece kobiety i kobiecych mężczyzn oraz osoby androgyniczne, cechuje wyższy poziom duchowości niż osoby z pozostałych podgrup. Przy czym, co warto podkreślić, najwyższe średnie wyniki duchowości odnotowano w grupie osób androgynicznych, a zatem tych, które charakteryzują się

Tabela 4.**Różnice w średnim poziomie duchowości u osób o różnych typach płci psychologicznej**

Typ płci psychologicznej	Średni poziom duchowości	SD	$F_{(3,162)}$	p
Kobiące kobiety i kobiece mężczyźni	301,25	44,33	9,06	0,001
Osoby androgyniczne	307,73	33,36		
Osoby nieokreślone seksualnie	275,39	36,57		
Męskie kobiety i mężczyźni	273,39	39,39		

zarówno wysokim poziomem kobiecości, jak i wysokim poziomem męskości. Uzyskana przy wykorzystaniu jednoczynnikowej analizy wariancji wartość $F [F(3,162) = 9,06; (p < 0,001)]$ potwierdza istotność obserwowanych różnic, ale nie wskazuje, pomiędzy którymi typami płci psychologicznej różnice te są istotne. W dalszych obliczeniach porównywano więc średni poziom duchowości w parach różniących się płcią psychologiczną za pomocą testu Bonferroniego. W tabeli 5 zamieszczono wyniki tych porównań, które osiągnęły próg istotności statystycznej.

Tabela 5.**Istotne statystycznie wyniki porównań parami średniego poziomu duchowości dla poszczególnych typów płci psychologicznej**

Typy płci psychologicznej	Męskie kobiety, mężczyźni	Osoby nieokreślone seksualnie
Kobiące kobiety i kobiece mężczyźni	27,86 ($p < 0,01$)	25,86 ($p < 0,05$)
Osoby androgyniczne	32,34 ($p < 0,01$)	34,34 ($p < 0,001$)

Zestawienie zaprezentowane w tabeli 5 wskazuje, że kobiece kobiety i kobiece mężczyźni, a także osoby androgyniczne są bardziej uduchowione niż badani z pozostałych podgrup. Widać zatem, że istotne różnice w poziomie duchowości w poszczególnych podgrupach sprowadzają się do różnic pomiędzy osobami osiągającymi wysokie i niskie wyniki w skali Kobiecości. Rezultat ten pozwala uznać kobiecy wymiar płci psychologicznej za sprzężony z duchowością, a takie cechy, jak: wrażliwość na potrzeby innych, uczuciowość, troskliwość, refleksyjność składające się na ten wymiar – za sprzyjające wyrażaniu duchowości. Warto podkreślić, że cechy te, istotne dla ekspresji duchowej, nie muszą dominować w funkcjonowaniu człowieka. Przekonuje o tym wysoki poziom duchowości osób androgynicznych i istotne zależności uzyskane w wyniku porównań tej grupy z męskimi kobietami i mężczyznami oraz osobami nieokreślonymi seksualnie. Wydaje się to zgodne z ogólniejszą prawidłowością, opisywaną przez Bem (1988; 2000). Zdaniem autorki bowiem, efektywne funkcjonowanie osób androgynicznych wynika z ich umiejętności zintegrowania w pewną całość sfery męskości i kobiecości, co pozwala im nie tylko polegać na sobie i realizować własne cele, ale również dostrzegać drugiego człowieka i troszczyć się o jego dobro oraz oczekiwać w nim oparcia.

*

Wyniki zaprezentowanych badań dotyczące związków pomiędzy psychiką a duchowością pokazują, jakie wymiary psychicznego funkcjonowania mogą mieć znaczenie dla wyrażania duchowości. Ich celem było wyodrębnienie tych aspektów psychicznego funkcjonowania, które mogą okazać się znaczące w wykorzystywaniu przez człowieka swojego potencjału duchowego. Poszukiwanie zależności pomiędzy sferą osobowości – dostępną psychologii – a sferą duchową wydaje się nabierać szczególnego znaczenia w obliczu wciąż rosnących dowodów na znaczenie duchowości człowieka dla jego zdrowia, wobec danych, które z jednej strony otwierają nowe perspektywy dla holistycznego postępowania z chorym, a z drugiej wzbudzają wiele wątpliwości dotyczących przełożenia ich na konkretne oddziaływania terapeutyczne.

Aby pozostać na gruncie empirycznej sprawdzalności, poszukiwano związków cech psychicznych z duchową płaszczyzną funkcjonowania człowieka. Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić tylko, że takie czynniki, jak sumienność, ugodowość, ekstrawersja, wrażliwość sensoryczna oraz kobiecy wymiar płci psychologicznej mogą ułatwić ekspresję życia duchowego człowieka. Nie można natomiast traktować tych czynników w kategoriach przyczyn rozwoju duchowego człowieka. Byłoby to niezgodne z przyjętymi założeniami (Frankl, 1976; Gałdowa, 1990). Wydaje się jednak, że poznanie związków cech psychicznych z duchowością,

W POSZUKIWANIU PSYCHOLOGICZNYCH PRZEJAWÓW DUCHOWOŚCI

pozwalając pozostać w obszarze dostępnym badaniom psychologicznym, może się okazać pomocne w odkrywaniu i uwrażliwianiu na znaczące dla wykorzystania przez człowieka swojego potencjału duchowego aspekty funkcjonowania psychicznego.

BIBLIOGRAFIA

- Bem, S. L. (1988). Androgynia psychiczna a tożsamość płciowa. [W:] P. G. Zimbardo, F. L. Ruch, *Psychologia i życie* (s. 435-438). Warszawa: PWN.
- Bem, S. L. (2000). *Męskość – kobiecość. O różnicach wynikających z płci*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brannon, L. (2002). *Psychologia rodzaju*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Frankl, V. E. (1976). *Homo patiens*. Warszawa: PWN.
- Galdowa, A. (1990). Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej. *Przegląd Psychologiczny*, 33, 13-27.
- Herman-Jeglińska, A. (1999). Różnice między kobietami a mężczyznami w zdolnościach poznawczych i organizacji funkcjonalnej mózgu: wpływ płci psychicznej. *Przegląd Psychologiczny*, 42, 73-99.
- Heszen-Niejodek, I. (2003). Wymiar duchowy człowieka a zdrowie. [W:] Z. Juczyński, N. Ogińska-Bulik (red.), *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki* (s. 33-47). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Hill, P. C., Pargament, K. I. (2003). Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research. *American Psychologist*, 58, 64-74.
- Hill, P. C., Pargament, K. I., Hood, R. W., McCullough, M. E., Swyers, D. B., Zinbaur, L. B. (2000). Conceptualizing religion and spirituality: Points of commonality, points of departure. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 30, 51-77.
- Jarmuż, S. (1994). Metodologiczne problemy związane z weryfikacją modelu „Wielkiej piątki”. *Przegląd Psychologiczny*, 37, 195-203.
- King, M., Speck, T. A., Thomas, A. (1994). Spiritual and religious beliefs in acute illness – is this a feasible area for study? *Social Scientific Medicine*, 38, 631-636.
- Kuczyńska, A. (1992a). Płeć psychologiczna. Podstawy teoretyczne, dane empiryczne oraz narzędzie pomiaru. *Przegląd Psychologiczny*, 35, 237-247.
- Kuczyńska, A. (1992b). *Inwentarz do oceny płci psychologicznej*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Maltby, J., Day, L. (2001). The relationship between spirituality and Eysenck's personality dimensions: A replication among English adults. *The Journal of Genetic Psychology*, 162 (1), 119-121.
- Metlak, A. (2002). Kwestionariusz Samooceny do badania duchowości (niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Śląski, Katowice).
- Miller, W. R. (1998). Researching the spiritual dimensions of alcohol and other drug problems. *Addiction*, 93, 979-990.
- Miller, W. R., Thoresen, C. E. (2003). Spirituality, religion, and health: An emerging research field. *American Psychologist*, 58, 24-35.
- Moir, A., Jessel, D. (1993). *Płeć mózgu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Mueller, P. S., Plevak, D. J., Rummans, T. A. (2002). Zaangażowanie religijne i duchowość – sugestie dla praktyki klinicznej. *Rehabilitacja Medyczna*, 6, 57-66.
- Piegrzyk, M. (2003). Duchowość i religijność kobiet i mężczyzn (niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Śląski, Katowice).
- Popielski, K. (1994). *Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Powell, L. H., Shahabi, L., Thoresen, C. E. (2003). Religion and spirituality: Linkages to physical health. *American Psychologist*, 58, 36-52.
- Siegel, B. S. (1994). *Miłość, medycyna i cuda*. Bydgoszcz: Limbus.
- Socha, P. (2000). Psychologia rozwoju duchowego – zarys zagadnienia. [W:] P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka* (s. 15-44). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Strelau, J. (1985). *Temperament, osobowość, działanie*. Warszawa: PWN
- Strelau, J. (1992). *Temperament i inteligencja*. Warszawa: PWN.
- Strelau, J. (2000). Osobowość jako zespół cech. [W:] J. Strelau (red.), *Psychologia: podręcznik akademicki* (t. 2, s. 525-560). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Strelau, J. (2001). *Psychologia temperamentu*. Warszawa: PWN.
- Thoresen, C. E. (1999). Spirituality and health. Is there a relationship? *Journal of Health Psychology*, 4, 291-300.
- Wesołek, J. (2003). Temperamentalne i osobowościowe uwarunkowania duchowości (niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Śląski, Katowice).
- Wojciszke, B. (2002). *Człowiek wśród ludzi*. Warszawa: Scholar.
- Woods, T., Irons, G. H. (1999). Religion and spirituality in the face of illness: How cancer, cardiac and HIV patients describe their spirituality and religion. *Journal of Health Psychology*, 4, 393-412.
- Wulff, D. M. (1999). *Psychologia religii klasyczna i współczesna*. Warszawa: WSiP.
- Zawadzki, B. (2002). *Temperament – geny i środowisko. Porównania wewnątrz i międzygrupowe*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Zawadzki, B., Strelau, J. (1995). Podstawy teoretyczne, konstrukcja i własności psychometryczne inwentarza „Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu”. *Studia Psychologiczne*, 33, 49-96.
- Zawadzki, B., Strelau, J., Szczepaniak, P., Śliwińska, M. (1998). *Inwentarz Osobowości NEO-FFI Costy i McCrae. Podręcznik do polskiej adaptacji*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.

JOANNA MATEUSIAK

Zawadzki, B., Szczepaniak, P., Strelau, J. (1995). Diagnoza psychometryczna pięciu wielkich czynników osobowości. Adaptacja kwestionariusza NEO-FFI Costy i McCrae do warunków polskich. *Studia Psychologiczne*, 33, 189-225.

Zohar, D., Marshall, I. (2001). *Inteligencja duchowa*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.